

Але які відомості донесли батьки до дітей? І що конкретно останні знають про голодомор? Лапідарно і щодо змісту, і щодо знань та емоцій дописувачів, то можна відповісти так: головню це відомості про смерть когось із своєї рідні; різні епізоди-жахи про реквізицію харчів, втечу із села, канібалізм тощо.

На нашу пропозицію дати свою оцінку голодомору 30-х практично усі засудили його як злочин. І це вельми показово: засудили і ті, яких голодомор зачепив напряду, і ті, яких він обійшов. Байдужих оцінок, окрім 15 — не виявлено. Що й дає підстави для висновку: резерви для збереження і передачі історичної пам'яті є, а відтак — є й надія, що вервечка часу, бодай на рівні окремих сімей, не перерветься. Попри усілякі заборони, аж до репресивних, самі очевидці і сучасники тих трагічних подій — і особливо ті, що безпосередньо самі перенесли жахи голодомору 30-х і чудом вижили — зберегли в своїй пам'яті відомості про ті події і, найчастіше, передають їх своїм нащадкам. І це — по-перше. А по-друге тональність і емоційність оцінок, які давали студенти, засвідчують: нинішня молодь образно кажучи “має серце в грудях”, що є вкрай обнадійливим для визначення морально-етичних потенцій молоді і прогнозування ситуації, щодо перспектив на цих теренах виховної роботи. Ми далекі від спроб переоцінити результати опитувань. І все ж матеріали анкет, як на наш погляд, дають підстави для обережного оптимізму: адже більшість опитаних виявилися не байдужими до власного минулого і своєї історії. Ця категорія скоріше збереже, аніж ні, сімейні відомості про голодомор і передасть їх прийдешньому поколінню. Маємо підстави говорити і про те, що зв'язок поколінь (у контексті збереження сімейної історичної пам'яті) у більшості сімей не перервався, а більшість нашого студентського загалу відчувають свою причетність до української історії і самоусвідомлює себе частинкою народу, який пережив рукотворний геноцид 30-х років.

Феномен історичної пам'яті в її незнищенності. І це — вельми обнадійливо. Як влада на офіційному рівні не намагалася “заховати кінці у воду”, як не прикрашала картину життя в українському селі в 30-х роках ХХ ст., як не вибивала із пам'яті відомості про голодомор — аж до застосування сили! — в усній традиції і в сімейній пам'яті ця трагедія збереглась.

1. *История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков)* — М., 1945. — С. 314. 2. *История СССР (1917—1971 гг.)*. — М., 1972. — С. 326. 3. *Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации*. — К., — С. 332, 336, 354. 4. Шепель Ф. *Чи всі українці мовчали про голод? // День*. — 2003. — № 24. — С. 5.

Я. Хортяні

Голова Товариства української культури в Угорщині,
Голова Державного самоврядування українців в Угорщині

ГОЛОД ОЧИМА ДІТЕЙ. СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ, ХТО В РОКИ ГОЛОДОМОРУ МАВ ВІД 7-МИ ДО 14-ТИ РОКІВ

© Хортяні Я., 2003

Досліджуються публікації свідчень дітей — очевидців голодомору 1932—1933 років в Україні. В роботі наводиться ряд маловідомих фактів, які ілюструють наслідки голоду для українського народу. Зазначено, що голод перервав тяглість поколінь у розвитку української національної еліти.

Те, що відбулось в Україні у 1932—1933 рр., потребує не просто великої уваги усього людства через вшанування пам'яті жертв голодомору. Насамперед трагедія українського

народу, події того часу повинні бути ретельно досліджені науковцями. Ми всі з вами добре усвідомлюємо, що тільки за допомогою історичних джерел — офіційних документів, листів, спогадів очевидців, фотоматеріалів тощо — можна описати правдиву картину штучного геноциду (холокосту), скоєного сталінським режимом проти українства. Роберт Конквест з цього приводу написав: "Голод запланувала Москва для знищення українського селянства, як національного бастиону. Українських селян нищили не тому, що вони були селянами, а тому, що вони були українцями".

Дуже важливо, щоб зібрані свідчення очевидців голодомору сприймалися як найщиріші і достовірні дані тодішнього трагізму українського селянина.

Дивом уцілілі, ще й нині живі люди розповідають про себе і про тих, що стали невинними жертвами нелюдського режиму.

Свідчення тисяч людей, котрі своїми словами розповідають про те, що відбувалося, по-своєму намагаються знайти причини і наслідки голодомору. Це люди різного віку, але мене найбільше і особливо вразили розповіді тих очевидців, котрим у 1932—1933 рр. було по 7—14 років. Семилітня дитина перебуває в тому віці, коли її все цікавить, коли вона починає усвідомлювати, що діється навколо неї, в її оточенні. А, наприклад, старші діти віком від 13—14 років добре і багато пам'ятають, деякі з них навіть роблять спроби аналізувати, чому так сталося.

Страшна картина постає перед очима, коли читаєш спогади очевидців, тодішніх дітей. Їхні розповіді можна поділити на три теми: а) їхнє життя до початку голоду; б) що діялось в їхніх селах у 1932—1933 рр.; в) їхні долі після голодомору.

Перечитавши сотні спогадів тодішніх дітей, отримуємо свідчення, згідно з яким у деяких місцевостях України голодування почалось уже в 1931 році — там, де колективізація набула найбільших і brutальних методів.

10-літній Петро Гуменюк із села Мітинців Вінницької області, зокрема, розповідає, що він сам жив біля сільради і тому добре запам'ятав, як примушували людей записуватися в колгоспи. Ситуація одна й та ж сама: "Сільське начальство, активісти, уповноважений з району — сварки, погрози. Мінялися лише дійові особи". Налякані і виснажені голодом люди змушені були записуватись до колгоспів.

Одночасно з колективізацією проводилось і розкуркулювання. Ті, кому було тоді по 13—14 років, добре пам'ятають, як вивозили із сіл розкуркулених людей. Родину "куркуля" просто виганяли з хати, не дозволяли брати майже нічого. У багатьох спогадах згадується про так звані "аукціони", на яких продавались речі розкуркулених.

Акції виселення із сіл найпродуктивнішої частини їхніх мешканців поряд з активним та пасивним опором сільського населення колективізації спричинилися до того, що колгоспи не могли виконувати покладених на них нереальних поставок зерна.

Із спогадів очевидців вимальовується реальна картина вилучення продуктів у селян шляхом реквізицій. Отож, хто і як брав участь у примусовому викачуванні не тільки збіжжя, а майже усіх їстівних продуктів?

Михайло Григорук з села Полянецького Одеської області пригадує: "У кого був млинок (кам'яні жорна, ступа) забирали, накладали великий штраф. Хто не виконував плану здачі хліба, тих забирали у "штаби". Вели людей колоною під прапором з написом "Я враг народа, хліб закопал, а не сдал государству".

Ось, наприклад, які вислови вживають ті, хто ще в дитинстві пережив той час — весну 1932 року: "Шукали хліб, заглядали всюди. Бригади, активісти робили масові труси, все перекопували, розвалювали печі. Ці ж самі активісти були озброєні лопатами, залізними щупами. Бувало, що палили хліб одноосібників. Грабували навіть вузлики у кошику під немовлям".

За спогадами очевидців, активісти та бригади досить ретельно і злісно виконували свою чорну роботу, добре знали, де є схованки, відбирали в людей останню картоплину. Спочатку чинили це з одноосібниками, а, наприклад, упродовж зими 1933 р. більшовицькі посіпаки позабирали хліб навіть від колгоспників. Вони продовжували це робити й навесні: гребли буквально все, що бачили, навіть тоді, коли лютував страшний голод.

Якою ж була реакція людей на обшуки та реквізиції? Майже однакова — прохання, плач, прокльони. Були випадки, коли люди повставали і за це були жорстоко покарані комуністичною владою: їх заарештовувала міліція.

Про долю своїх батьків, котрі захищали їжу, щоб врятувати сім'ю, діти тоді не знали нічого. В їхніх спогадах відчутний смуток, біль: "Люди нашої крові морили нас голодом. Зібраний хліб тримали під замком, але голодним людям не давали".

З настанням голоду почалась відчайдушна боротьба за виживання. Діти молодшого віку пам'ятають одне — дуже хотілося їсти, найчастіше розповідають, як рятувалися вони, чи члени їх сімей. У своїх спогадах описують, у який спосіб вижила або пропала їхня родина. Здебільшого це були багатодітні сім'ї, в середньому з трьома-чотирма дітьми. Справжньою рятівницею для багатьох родин була корова. Про це одностайно говорять всі, хто пережив голод.

Виживали ті, в кого не забрали корову. Спогади тодішніх дітей про молоко, про те, як треба було берегти корову, вказують на те, що корова становила чи не найбільшу цінність для сім'ї в роки голодомору.

Головним заняттям для батьків і дітей було роздобування будь-якої їжі.

Способи дуже подібні: обмін цінних речей на хліб, в Торгсінах, виїздили на обмін до Росії та Білорусії, в міста.

Микола Равлюк із с. Грушка Кіровоградської області, 12 років, свідчить; "Багато натерпівся в житті, але те, що пережив дитиною, не зрівняти ні з чим. Не задумувався, чому виник голод, хто вчинив його, просто хотілося їсти. Тато продав телицю, поїхав у Москву за хлібом — привіз сім білих буханок. Коло колгоспної їдальні, пам'ятаю, ми діти стояли в черзі, куховарка потайки наливала нам ячмінного кулешу".

Правдиво і дуже подібно описують очевидці, що їли в ці голодні роки. Бруньки з липи, гнилу картоплю, здохлятину (через яку часто ставалися бійки), котів, собак, коржі з тирси і кропиви, бур'ян, цвіт акації. Діти старшого віку розповідають про випадки людодства. Більшість пам'ятає, що їли недавно померлих людей.

Незважаючи на відчайдушні спроби людей рятуватися від голоду, він все-таки поступово перемагав.

Майже у кожному спогаді тодішніх дітей дуже трагічно сприймається те, що вони на власні очі бачили, як помирають їхні батьки, родичі, сусіди або односельці.

Надія Ярова 10 років із с. Глибочок Хмельницької області: "Страшний голод, трупи валялися по дорогах. В селі померло 400 людей. Ми спаслися від смерті, бо бригадир допомагав нам".

Марія Левадна 14 років с. Мала Липитиха, Херсонської обл.: "Вимирали цілі сім'ї, вулиці. Наша школа стояла біля цвинтаря, і ми бачили, як привозили туди мертвих людей".

Микола Чернявський 12 років із с. Смоляникове, Луганська обл.: "Страшний голод був у червні 1933 року. Спочатку пухли ноги, обличчя. Людьми опанувала байдужість — не переймалися одне одним, не цікавила їжа. Начисто вимерла Чабанівка. Труповий сморід збивав з ніг, коли віяв вітер з сусіднього села".

Мертвих стало стільки, що нікому було ховати, спочатку родичі ховали своїх, а далі це здійснювали вже спеціальні бригади. Вони мали норму, за виконання якої давали пайок, а

як не виконували — тоді півпайка або нічого. Привозили або приводили на цвинтар не тільки мертвих, а й безнадійних людей і залишали там помирати.

У багатьох спогадах очевидці пригадують, де хоронили, але найчастіше про точні місця поховання втрачені відомості, і тоді могили заростали бур'янами...

Багато тих, хто пережив голод, за їхніми словами, вижили тільки тому, що вони, як маленькі діти, ходили з простягнутою рукою. Діти старшого віку разом з дорослими шукали бодай якусь їжу. Багатьох дітей врятувала праця в полі нарівні з повнолітніми, за що отримували плохеньке харчування.

Важливими документами є і листи дітей (їх писали у школах, дитячих будинках) до найвищих керівних партійних органів України. Ці послання вражають простотою, дитячою наївністю. Там діти описують свій стан, просять захисту і допомоги.

Лист дітей Печерської школи Брацлавського району до ВУЦВК-у (1 листопада 1931 р.) Дк. 177.: "Пухнемо з голоду, в шлунку болить від сміття, яке ми зараз їмо. Просимо не губити нас голодом. Ми надіємось, що Радянська влада не дасть нам загинути".

Одна з провідних тем у спогадах — проблема безпритульності, що різко збільшилась протягом 1931—1933 рр.

Діти залишались без догляду, коли помирали батьки, значно більше поширилась бездоглядність і за живих батьків. Несила читати сьогодні про те, як згасало життя однієї дитини. Очевидці цієї події оповідали, як батьки везли маля до найближчого міста і там залишали, особливо біля дитбудинків. Вранці, як пригадують вихованці дитячих будинків, на парадних сходах було повно дітей. Немовлят везли в так званий "дом ребенка", а з трьох років повертали їх назад до дитбудинку...

Немовлятам, у яких у сповитку батьки не залишали записки, давали прізвище "Невідомий" і номер. Прізвища давали їм пізніше, разом з паспортом. Після голоду батьки розшукували своїх дітей, існували спеціальні брошури, де записувались прикмети дітей. У більшості дітей, котрі виростили в дитбудинках, немає ніяких відомостей про долю їхніх батьків.

Нелегким було життя дітей і в дитбудинку, адже діти вмирили і тут від недоїдання. Ізолятори в дитбудинках були переповнені хворими дітьми.

З листів, спогадів колишніх вихованців виявляється, що більшість дитбудинків була в жахливому стані: без опалення взимку, по четверо дітей на односпальному ліжку, діти без одягу і взуття роздягнені сиділи в спальнях, не завжди ходили в школу.

Це все дуже відповідає тим розповідям колишніх школярів, з яких ми дізнаємося, що в багатьох місцевостях заняття в школах майже не проводились протягом 1932—1933 навчального року. Багато дітей розповідає, що не мали ні сил, ні одягу, щоб відвідувати школу. Якщо ходили до школи, то хіба заради баланди чи каші, що там готували для них.

Деякі розповідають, що голодуючим дітям допомагали вчителі, організовували посильне шкільне харчування. Деколи діти рятували батьків — віддавали їм мізерну пайку з школи, а самі помирали.

Смерть мільйонів дітей є найстрашнішим аспектом голоду 1932—1933 рр. Найбільша смертність припадає на дітей віком від 3-ох до 10-ти років. Харитина Салій 7 років с. Купча, Вінницької обл.: "Пам'ятаю, що найскоріше помирали грудні діти, тому що матері не мали молока".

Микола Білий, село Красне, Київська обл.: "Восени 1932 року в його класі було 80 учнів, через рік залишилось 13, решта померли".

Про масштаби дитячої смертності промовисто свідчить і такий факт: "У селі Плешкан на Полтавщині напередодні голоду в школі усі чотири класні кімнати були наповнені учнями. Після голоду школу закрили — більше нікому було її відвідувати".

Нелегким було життя дітей і після голодомору, багато з них тривалий час хворіли, ще рік тяжко сприймали їжу. Деякі з них по два роки вчилися в одному класі, за словами дітей, голод притупив їхній розвиток.

Про голод не дуже згадували, хіба що вдома, тому що в школі говорити про це заборонялось.

Гаврило Прокопенко 11 років із с. Жданівка Дніпропетровської обл.: "У 1937 році я проілюстрував оповідання свого друга "Голодовка". Вчитель заборонив подавати це до шкільного журналу, мовляв за це буде розстріл".

Голод вбив у свідомість дітей, які пережили це лихоліття, страх, пасивність, а пізніше, в дорослому віці — політичну апатію. Голод перервав тяглість поколінь у розвитку української національної еліти.

За сприятливих умов потрібно принаймні одне покоління, яке б могло оформитись з існуючої соціальної бази (в українському випадку — з селянства) в активну елітну групу. Там, де ця соціальна база порушена, час формування еліти розтягується на 2—3 покоління. Якщо взяти до уваги, що кожне нове покоління з'являється приблизно кожні 20—25 років, то стає очевидним, що шкідливі соціальні наслідки голоду проіснували в часі, аж до останніх років існування УРСР.

Д.Д. Футулуйчук

ЛІТОПИС СТАЛІНСЬКОЇ КАРАЛЬНО-РЕПРЕСИВНОЇ СИСТЕМИ

© Футулуйчук Д. Д., 2003

Подано рецензію на книгу "Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки" (Відп. ред. В. Литвин; голова ред. ради В. Смолій. — К.: Наук, думка, 2003. — 888 с.).

Восени 2003 р. в Україні нарешті з'явилася перша колективна академічна праця про голод 1932—1933 рр., яку підготували науковці Інституту історії України НАН України. Знаменно і те, що її відповідальним редактором став голова Верховної Ради України доктор історичних наук Володимир Литвин, почесний доктор Національного університету "Львівська політехніка". У передмові книги В. Литвин стверджує, що "трагедія голоду 1932—1933 рр. в УСРР — найстрахітливіша сторінка в історії українського народу, жахливий наслідок тогочасної політики тоталітарного режиму Радянського Союзу" (с. 5). Він також нагадав читачам про важливі рішення законодавчих і виконавчих органів влади з політико-правовою оцінкою того страшного голоду: постанови Верховної Ради України "Про 70-ті роковини голодомору в Україні" (28 листопада 2002 р.) і "Про проведення парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932—1933 рр." (6 грудня 2002 р.), розпорядження Президента України "Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні" (6 грудня 2002 р.). 12 лютого 2003 р. відбулися Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору, на яких вищий законодавчий орган дав політико-правову оцінку голодомору, визнавши його актом геноциду українського народу.

Автори книги — відомі вітчизняні та зарубіжні дослідники С. Білокінь, Т. Вронська, О. Ганжа, В. Гриневич, Л. Гриневич (захистила кандидатську дисертацію зі спеціальності 20.02.22 у Львівській політехніці), В. Даниленко, В. Марочко, С. Кульчицький, В. Пристайко, В. Сисин, Дж. Мейс (всього 29 осіб) — прагнули охопити всі аспекти